

О.А.Іваненко*

**УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ВЗАЄМИНИ У СФЕРІ НАУКИ ТА ОСВІТИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті на базі архівних джерел, мемуарів та листування сучасників, опублікованих документів діловодства висвітлюється українсько-французьке науково-освітнє співробітництво, зокрема, зв'язки Харківського, Київського та Новоросійського університетів із науковими центрами Франції у ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення історії науково-освітніх зв'язків України та Франції ХІХ – початку ХХ ст. відкриває можливість глибше осмислити їх значення для розвитку європейської культури, розкрити механізми становлення та функціонування

* Іваненко Оксана Анатоліївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

складних процесів інтелектуальної взаємодії, взаємоприйняття народів Європи. Різні аспекти розглядуваної теми досліджувалися у роботах, спеціально присвячених українсько-французькому науковому співробітництву, та працях з історії науки, освіти, міжнародних зв'язків України¹. Утім, наявний комплекс архівних матеріалів, публікацій джерел приватного походження, діловодчої документації, законодавчих актів дозволяє пролити світло на маловідомі сторінки інтелектуальних взаємин України та Франції.

Протягом XIX – початку XX ст. особливо виразно проявилися тісні українсько-французькі наукові зв'язки в галузі філології, історії, права, природничих наук. Підґрунтям для їх розвитку було відкриття в Україні університетів, що відігравали роль осередків науки й освіти, які впливали на стан середньої школи шляхом підготовки кадрів, розробки професорами навчальних програм, посібників, а також брали участь у формуванні суспільної думки за допомогою активної громадської діяльності науковців. Запозичення започаткованих за часів Середньовіччя європейських традицій, що передбачали адміністративну автономію, принципи свободи викладання та наукових досліджень, простежується в статутах 1804 та 1863 рр., які регламентували університетське життя у Російській імперії.

За умов нестачі вітчизняних фахівців вихідці з Франції – країни з давніми педагогічними традиціями – зробили значний внесок у справу становлення та розвитку відкритих у першій половині XIX ст. Харківського (1804) та Київського (1834) університетів. Харківський університет із перших же років свого існування розвивався у творчій співпраці з науковими колами Заходу. Французькі вчені Я.Я.Белен-де-Баллю, М.М.Паки-де-Совіньї, А.А.Дегуров, Ф.О.Делявінь, А.А.Борель, А.К.Плансон, І.Г.Мало, А.О.Сивокт, І.С.Ледюк брали участь у роботі створеного 1804 р. комітету з підготовки відкриття університету; багато зробили для організації його допоміжних навчальних закладів – бібліотеки, зоологічного кабінету, ботанічного саду, мінцкабінету; працювали над підготовкою навчальних посібників, у яких існувала гостра потреба на Слобожанщині; сприяли вдосконаленню викладання в університеті історії, класичних мов, французької, італійської, зоології, ботаніки.

Однак, у 1815 р. міністерством народної освіти Російської імперії було прийнято розпорядження, за яким на вакантні посади викладачів мали бути «рекомендовані тільки росіяни, але в жодному разі не іноземці»². Учителів, гувернерів та професорів стосувалася «Записка про необхідність обмеження доступу до Росії французької періодики та в'їзду французьких та англійських підданих у зв'язку з антиросійськими настроями у Франції» (1832), що зберігається у фонді Третього відділення Державного архіву Російської Федерації (м. Москва)³. Відповідно, у відкритому 1834 р. в Києві Університеті святого Володимира роль французьких викладачів обмежувалася участю А.К.Плансона та А.А.Бореля у викладанні іноземних мов, а Г.О.Дебре та А.Рішарда – у навчанні студентів танцям.

Діяльність французьких педагогів, частина з яких перейняли ідеалами Просвітництва, допомагала вихованню вільних, творчих, здатних критично мислити особистостей. Зокрема, вироблена Плансоном (працював в університеті з 1834 р.) методика викладання лекційного матеріалу мала такі складові: 1) дослідження еволюції французької прози на основі порівняльної характеристики її визначальних рис відповідно до кожного етапу розвитку; 2) аналіз історичних передумов виникнення провідних літературних течій у Франції; 3) критика найвизначніших творів кожної з цих течій. На початку лекцій і по завершенні теми відбувалося повторення пройденого матеріалу⁴. Лектор Борель, починаючи із 1838 р., ознайомлював студентів Київського університету з працями Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є⁵. Поряд із творчістю представників художньої літератури він аналізував на лекціях роботи французьких істориків Гізо, Тьєррі, Мішле⁶.

Опрацювання зафіксованих у документах Державного архіву міста Києва відомостей дає можливість виявити тенденцію збільшення учнів у французьких учителів танців Університету святого Володимира: 1842 р. в Г.О.Дебре навчалося 137 осіб, 1843 р. – 190, 1845 р. – 281⁷; А.Рішард у 1846 р. мав 245 учнів, а 1848 р. – 448⁸. Характеризуючи результати роботи Г.О.Дебре, інспектор студентів у звіті за 1841 р. зазначав: «Успіхів досягли вельми прийнятних у танцях, поширених у товариствах, де багато хто вже вільно танцює...»⁹.

Французькі педагоги сприяли становленню й розвитку середніх навчальних закладів підвищеного типу України. З іменем заснованого 1817 р. в Одесі Рішельєвського ліцею пов'язана діяльність адміністраторів французького походження – перших директорів закладу абата Ніколь (1817–1820) та Ремі Жилле (1817–1821)¹⁰. Протягом першої половини XIX ст. французька мова та література викладалася в ліцеї зусиллями Р.Жилле, І.Лоран, М.Нодо, А.Шапеллон. Учні римо-католицького віросповідання мали змогу навчатися закону Божого у професора французької граматики й географії Буавень (1817–1820 рр.) та монаха-бenedиктинця Рафмінъ (1821–1827 рр.).

Західноєвропейські фахівці відігравали важливу роль у здійсненні навчально-виховної роботи Ліцею вищих наук князя Безбородька. Молодший професор французької словесності І.Я.Ландражин, окрім своїх прямих обов'язків, протягом 1822–1825 рр. виконував роботу бібліотекаря та в 1823 р. був удостоєний грошової винагороди в 1 тис. руб.¹¹ Починаючи з 1825 р. на цій посаді перебував А.А.Аман, який протягом 20-х рр. XIX ст. був учителем французької мови, наглядцем за вихованцями й викладачем арифметики для учнів третіх класів (1822 р.) на громадських засадах. Сумлінна праця А.Амана була відзначена у 1822 і 1823 рр. преміями в розмірі 500 руб. кожна¹². 1831 р. «помічником бібліотекаря без платні» був призначений Я.К.Воаргарт, який протягом 20-х рр. працював на посадах наглядча за вихованцями та вчителя французької мови, каліграфії¹³. У 1829 р. наглядцем за вихованцями було затверджено К.І.Делятра – колишнього вчителя французької мови Житомирського (1820–1822 рр.), Луцького (1823–1826 рр.), Мендзиборського (1826–1827 рр.) та Мозирського (1827–1829 рр.) повітових училищ, а також пансіону шляхетних дівчат-сиріт пані Поляновської, де протягом 1823 р. він працював на громадських засадах¹⁴. Перебування французів на посадах наглядців сприяло кращому засвоєнню учнями західноєвропейських мов, адже у вільний від навчання час пансіонери мали розмовляти французькою чи німецькою, залежно від того, якою мовою володів черговий наглядч.

В основу методики лектора французької мови та словесності (із 1833 р.) бакалавра Я.Лельєвра були покладені такі навчальні прийоми, як читання, переклад і критичний розбір прозових та віршованих творів французької літератури, перекладання французькою оригінальних текстів російських авторів, написання творів-роздумів¹⁵. У 1843/44 навч. році викладач включив до навчального плану з французької словесності аналіз знаменитої праці Монтеस्क'є «Про дух законів» (1748 р.). Паралельно з виконанням викладацьких обов'язків Лельєвр підготував на основі матеріалів Біблії та видав у 1836 р. підручник філософсько-моралістичного змісту¹⁶.

За браком кваліфікованих фахівців у ліцеї іноді переривався процес навчання іноземних мов. У 1846/47 навч. році виникла вимушена перерва у викладанні французької через звільнення лектора Лельєвра. Протягом 50-х рр. французьку мову та словесність викладав кімнатний наглядч пансіону ліцею Ю.Ганнот, який обмежував навчання усними перекладами французьких текстів та письмовими – російських літературних пам'яток¹⁷.

На тлі характерного для першої половини XIX ст. міждержавного протистояння Росії та Франції, здійснення царським урядом заходів, спрямованих на

витіснення іноземних фахівців із науково-освітнього життя імперії, провідною формою українсько-французького наукового співробітництва стали закордонні відрядження вітчизняних науковців із метою вдосконалення освіти, підготовки до зайняття університетських кафедр. Унаслідок поразки у Кримській війні (1853–1856 рр.), падіння авторитету Росії на міжнародній арені з особливою актуальністю постала необхідність проведення соціальних реформ, удосконалення системи освіти. Очевидними стали проблеми забезпечення вищої школи кваліфікованими науково-педагогічними кадрами, науковою літературою, навчальними посібниками та недостатньої обізнаності вітчизняних учених із новітніми розробками провідних західноєвропейських наукових шкіл. Статут 1863 р., що передбачав відновлення автономії викладацької корпорації, надавав університетам право відряджати за кордон учених для підготовки до професорської діяльності, завдяки чому у 50–70-х рр. XIX ст. істотно зростає кількість стажувань у західноєвропейських вищих навчальних закладах. Для командировання учених до Західної Європи по лінії Міністерства народної освіти для підготовки до здобуття професорського звання потрібні були чималі кошти, адже протягом 2–3 років «професорські стипендіати» проходили стажування в науково-освітніх центрах декількох європейських держав. Як правило, перевага при розподілі закордонних відряджень за рахунок міністерства народної освіти надавалася молодим людям, які готувалися до зайняття кафедр, перед досвідченими вченими. Винятком із цього правила були лише ті особи, поїздка яких за кордон мала виняткове значення для підвищення якості викладання ними навчальних дисциплін¹⁸. У складанні планів роботи за кордоном стипендіатам допомагали професори, ознайомлені з особливостями діяльності західноєвропейських наукових центрів. Наприклад, відповідно до інструкції, наданої магістру загальної історії М.П.Драгоманову вченою радою Університету святого Володимира (1870 р.), основним предметом його занять була історія стародавнього світу, він мав ознайомитися з методикою проведення історичних семінарій у німецьких університетах та Школі хартій у Парижі, вивчити колекції західноєвропейських музеїв¹⁹. Рекомендацію щодо відрядження за кордон М.П.Драгоманов отримав уже в студентські роки, до закінчення ним курсу навчання в університеті, від виконувача обов'язків екстраординарного професора В.Я.Шульгіна. Характеризуючи студентів, науковою роботою яких він керував, професор зазначав, що М.П.Драгоманов «за обдаруваннями й хистом до самостійної роботи, можливо, перевершує В.Авсеєнка, але поступається йому в здатності до безперервних, настійних наукових занять»²⁰.

У зв'язку з реформуванням судової системи в Росії на початку 60-х рр. XIX ст. зростає потреба у високоосвічених фахівцях, глибоко обізнаних зі станом юридичної науки у Франції – батьківщині «Декларації прав людини і громадянина», Кодексів Наполеона, що прискорили утвердження в Європі принципів демократії у галузі права. Так, 1860 р. для підготовки до здобуття професорського звання був командирований за кордон ад'юнкт державного права Київського університету О.В.Романович-Славатинський. Перебуваючи в Парижі, він слухав лекції з історії порівняльних законодавств, філософії права, політичної економії (Коллеж де Франс); із канонічного права, філософії (Сорбонна); із міжнародного, адміністративного права (Школа права); із промислового законодавства, промислової адміністрації та статистики (Паризьке ремісниче училище)²¹.

Д.І.Каченовський, ординарний професор по кафедрі загальнонародного права Харківського університету, у 1864 р. вирушив у закордонне відрядження, під час якого придбав наочне приладдя для університету. Учений неодноразово подорожував європейськими країнами, підтримував зв'язки з французькими науковцями, зокрема – автором 17-томної історії Франції (1833–1867 рр.) Ж.Мішле²². Наукові праці Д.Каченовського публікувалися в англійських та

французьких періодичних виданнях. Як свідчить приватна кореспонденція професора, західноєвропейські країни були для нього тим місцем, де він черпав творче натхнення. Учений гостро реагував на тривожні відомості про зіткнення у травні 1871 р. між паризькими комунарами й урядовими військами: «Дуже засмутили мене останні вісті з Парижа. Божевільні комуністи палять його»²³.

У 1871 р. ординарний професор по кафедрі карного права Університету святого Володимира О.Ф.Кістяківський здійснив поїздку до Німеччини та Франції, маючи на меті ознайомитися з методикою викладання юридичних наук, прослухати систематичний курс психіатрії, зібрати матеріали для вивчення історії кримінального права, зокрема, дослідити твори XVII–XVIII ст. з криміналістики²⁴.

Протягом відрядження з метою приготування до професорського звання з цивільного права (1876–1878 рр.) приват-доцент Київського університету О.І.Загоровський ознайомився з німецькою та французькою системами викладання юриспруденції та здійснив їх порівняльну характеристику. За особистими спостереженнями вченого, лекції німецьких викладачів страждали на «надзвичайну сухість», натомість майстерність французьких лекторів, зокрема професора Лаббе, справила на нього незабутнє враження: «Уже на першій лекції можна було помітити, що за кафедрою був майстер своєї справи. Римський тестамент просто воскреснув у руках професора. Він так наочно просто й разом із тим захоплююче виклав усі правила римського заповіту, що, можна сказати, уклав у нього свою душу живу»²⁵. Разючу відмінність між французьким та німецьким стилями викладання Загоровський пояснював вищим рівнем розвитку ораторського мистецтва у Франції і тим, що французький студент у першу чергу цінував «не кількість продиктованого професором, а його esprit (смысл)»²⁶.

Під час наукового відрядження до Західної Європи 1877–1878 рр. доцент по кафедрі поліцейського права Університету святого Володимира І.Т.Тарасов прослухав у Школі права в Парижі курс політичної економії, адміністративного права, комерційного (торговельного) права, був присутнім на іспитах у Незалежній школі політичних наук та Школі права. Учений виявив деякі недоліки в організації навчального процесу у відвіданих ним закладах, а саме: незадовільний рівень викладання політичної економії та статистики, недосконалість екзаменаційної системи²⁷.

Необхідність покращення медичного обслуговування населення Російської імперії зумовило зростання інтересу до стажувань вітчизняних спеціалістів у Західній Європі. Зокрема, ад'юнкт по кафедрі приватної терапії Київського університету Л.К.Горецький у 1861 р. був відряджений до Німеччини, Австрії і Франції для ознайомлення з принципами роботи клінічних закладів Європи та методикою викладання медицини.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор по кафедрі теоретичної хірургії Університету святого Володимира Х.Я. фон Гюббенет 1862 р. отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі. У Франції фон Гюббенет мав змогу ознайомитися з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської офтальмології, станом розробки найбільш актуальних проблем медичної науки.

Із метою підготовки до зайняття професорської посади доцент по кафедрі загальної терапії та фармакології Київського університету В.-Г.М.Стадіон у 1862–1863 рр. вивчав медичну хімію та фізичний діагноз у Західній Європі. Учений направив управляючому Київським навчальним округом доповідну записку (1862 р.), в якій наполіг на обов'язковому включенні до плану відрядження студіювання дослідної фізіології у Парижі²⁸.

Секретар медичного факультету, ординарний професор по кафедрі загальної терапії та фармакології Університету святого Володимира О.О.Шеффер, готуючись до педагогічної діяльності по новоствореній кафедрі медичної фізики й хі-

мії, перебував протягом 1865–1866 р. у Західній Європі для придбання навчального приладдя й ознайомлення із зарубіжними системами університетського викладання²⁹.

У 1869 р. доктор медицини В.А.Субботін був відряджений від Київського університету на два роки за кордон для приготування до здобуття професорського звання³⁰. Улітку 1870 р. учений удосконалював свої знання в Парижі, де прослухав курс лекцій із військової медицини професора Віллеміна, займався в хімічній лабораторії професора Вюрца, оглядав шпиталі, зокрема, вивчав їх систему опалення та вентиляції³¹.

За період дії університетського статуту 1863 р. фахову підготовку у Франції пройшло чимало представників точних наук, природознавців. Із метою поглиблення своїх знань із математики та ознайомлення з методикою викладання, принципами організації навчального процесу в західноєвропейських вищих навчальних закладах ад'юнкт по кафедрі чистої математики Університету святого Володимира П.Е.Ромер у 1862 та 1863 рр. перебував у закордонному відрядженні. У результаті порівняння німецької та французької систем освіти Ромер дійшов висновку про те, що остання більшою мірою відповідала реаліям Російської імперії³².

Степендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Я.Вальц 1863 р. був командирований від Київського університету на два роки за кордон. Протягом свого восьмиденного перебування в Парижі він встигнув оглянути колекцію Ботанічного саду («Jardin des plantes»), майстерні з виробництва мікроскопів, установити зв'язки з місцевими біологами³³.

У 1865 р. виконувач обов'язків екстраординарного професора хімії Університету святого Володимира І.А.Тютчев вирушив до Західної Європи для ознайомлення із методикою організації практичних занять у лабораторіях³⁴.

В.П.Єрмаков – стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики Київського університету – був учнем М.Є.Ващенко-Захарченка, який кілька років вивчав математику в Парижі. 1871 р. він вирушив у дворічне відрядження до Західної Європи, протягом якого відвідав Францію, де студіював досягнення західної науки у дослідженні диференціальних рівнянь³⁵.

У 1871 р. ординарний професор фізики Університету святого Володимира М.П.Авенаріус був командирований за кордон для вивчення новітніх методик організації роботи фізичних лабораторій Німеччини та Франції. За участь у Всесвітній електричній виставці й конгресі фізиків французький уряд 1881 р. нагородив ученого срібною медаллю та офіцерським ступенем ордена Почесного легіону³⁶.

Ознайомленню із західноєвропейськими допоміжними навчальними закладами була присвячена зарубіжна поїздка ординарного професора по кафедрі хімії Київського університету П.П.Алексеева (1871–1872 рр.), протягом якої він відвідав нові хімічні лабораторії у Сорбонні та Ботанічному саду («Jardin des plantes») ³⁷. У 1868 та 1878 рр. Алексеев оглянув Всесвітні виставки в Парижі, зокрема, вивчив обладнання для хімічних лабораторій, представлене на експозиції міністерства народної освіти Франції «Організація, методика та навчальне обладнання в системі вищої освіти» («Organisation, méthodes et matériel de l'enseignement supérieur») ³⁸. Його праця «Методи перетворення органічних сполук» (1889 р.) була перекладена французькою мовою ³⁹.

Здобувши ступінь доктора зоології (1873 р.), М.В.Бобрецький, за рахунок спеціальної грошової допомоги від Університету святого Володимира, вирушив у закордонне відрядження, присвячене, головним чином, дослідженню фауни Середземного моря та Атлантичного океану. Учений працював у Марселі, Сен-Мало, Мессіні та на всесвітньо відомій зоологічній станції доктора Дорна в Неаполі ⁴⁰.

По захисті докторської дисертації, доцент кафедри технічної хімії Новоросійського університету В.М.Петріашвілі протягом 1878–1881 рр. стажувався в

науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекційні курси знаменитого французького хіміка, члена Паризької АН Ш.А.Вюрца.

Захистивши 1881 р. при Новоросійському університеті магістерську роботу з хімії, П.Г.Мелікішвілі отримав відрядження до Німеччини та Франції, де поглиблював свої знання під час слухання лекційних курсів П.-Е.-М.Бертло – члена Паризької АН із 1873 р., автора визначних досліджень у галузі органічної хімії, термохімії, агрохімії, історії хімії. За спогадами знаменитого хіміка-органіка М.Д.Зелінського, Мелікішвілі, перебуваючи на посаді лаборанта лабораторії якісного аналізу, обов'язково залучав студентів-початківців до вивчення праць представників французької школи хіміків – Ж.-Б.-А.Дюма, Ш.-А.Вюрца, П.-Е.-М.Бертло⁴¹.

Наукові відрядження до Франції сприяли професійному становленню багатьох вітчизняних учених у сфері всевітньої історії, філології, політичної економії, філософії. У 1864 р. О.І.Лінниченко – ад'юнкт російської словесності Київського університету – вивчав твори образотворчого мистецтва в Німеччині, Франції та Італії⁴².

Завідувач міністерства, ад'юнкт по кафедрі грецької словесності Університету святого Володимира К.Ф.Страшкевич 1866 р. відвідав Німеччину, Францію, Бельгію, Італію, Туреччину, Грецію, Англію та Швейцарію для запозичення досвіду організації музейної справи.

У 1868 р. ординарний професор по кафедрі грецької словесності Новоросійського університету Ф.А.Струве був командирований до Греції, Італії, Франції та Німеччини з метою налагодження співробітництва з європейськими археологами та придбання експонатів для музею старожитностей і красних мистецтв та міністерства. Перебуваючи в Парижі, учений зібрав відомості про «Товариство для заохочення занять грецькою словесністю у Франції», серед членів якого були етнічні греки з Новоросійського краю. Оглядаючи зібрання Лувра, Струве особливо відзначив його асирійську та єгипетську колекції. Науковець звернув увагу на демократичну політику французького уряду щодо організації музейної справи: «Прикметною є та обставина, що зали Лувра майже кожного дня по декілька годин наповнені великими юрбами глядачів. Без сумніву, головна причина цього – безкоштовний вхід. Французький уряд із вірним тактом догоджає в цьому відношенні допитливості публіки, між тим, як у Римі майже скрізь доводиться що-небудь ткнути сторожам...»⁴³.

В.С.Іконников – ординарний професор по кафедрі російської історії Університету святого Володимира – протягом закордонного відрядження 1872–1873 рр. працював у Франції, Швейцарії, Італії, Німеччині задля вивчення західноєвропейських методик викладання історичних дисциплін, дослідження архівних матеріалів з історії Росії⁴⁴.

Один із найвидатніших представників наукової корпорації Київського університету І.В.Лучицький після захисту магістерської дисертації на тему «Феодальна реакція у Франції XVI ст.» (1871 р.), що здобула позитивні відгуки французького Товариства історії протестантизму, 1872 р. вирушив у закордонне відрядження для приготування до професорського звання⁴⁵. Мета його роботи полягала у вивченні релігійних війн у Франції XVI ст., зокрема історії кальвінізму. Перебуваючи під впливом позитивістської філософії О.Конта, І.Лучицький надавав першорядного значення виявленню та вивченню нових джерел, нагромадженню ґрунтовної документальної бази дослідження. Протягом липня вчений працював у бібліотеках та архівах Парижа: Національному архіві та Національній бібліотеці. Утім, найбагатшими сховищами цінних документів з історії кальвінізму виявилися місцеві архіви півдня Франції. У Греноблі І.Лучицькому вдалося знайти ухвали міської ради кінця XVI ст.; у Ліоні – консульські акти початку XVI ст.; у департаментському архіві Німа – колекцію протоколів провінційних політичних зібрань гугенотів; у Тулузі – рішення ка-

пітулів та аннали, що уклалися за розпорядженням міської ради; у Мантобани – звіти щодо засідань міської ради та протоколи місцевої консисторії⁴⁶.

Починаючи з 1894 р. він неодноразово їздив до Франції з метою збирання архівних документів з аграрного питання напередодні та під час Французької революції кінця XVIII ст.⁴⁷ Учений отримав дозвіл працювати в архівах департаментів Кот д'Ор, Верхня Гаронна, Па-де-Кале по 12–13 год. на добу, без вихідних, завдяки чому йому вдалося «...зробити за чотири місяці те, на що за інших умов знадобилося би близько року»⁴⁸. Завдяки тулузькому архіваріусу пану Бодуену він мав доступ до архівів сільських общин, розташованих у Піренеях.

Наукові здобутки І.Лучицького високо оцінили Ф.Саньяк, А.Се, А.Олар. У 1913 р. Іван Васильович був нагороджений премією «Одіфре» («Audifred») Французької академії моральних і політичних наук. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені І.В.Вернадського зберігаються документи, що свідчать про його обрання членом французьких наукових установ, наприклад: Товариства історії Парижа та Іль-де-Франс⁴⁹, Товариства археології і статистики департаменту Дром⁵⁰. Результати досліджень ученого знаходили практичне застосування в громадсько-політичному житті Франції: Ж.Жорес за порадою І.Лучицького запропонував на розгляд палати депутатів законопроект щодо публікації документів з економічної історії Французької революції кінця XVIII ст. і посилався на роботи вченого, виступаючи 1897 р. в парламенті⁵¹.

Доцент по кафедрі загальної історії Університету святого Володимира Ф.Я.Фортинський у 1872 р. був відряджений на два роки за кордон. Отримавши змогу вивчити методики викладання німецьких та французьких навчальних закладів, учений дійшов висновку про те, що в Школі хартій у Франції викладацька справа «поставлена раціональніше й систематичніше, ніж в історичних семінаріях при Геттінгенському університеті»⁵². Визначальну рису Школи хартій Ф.Я.Фортинський убачав у самостійній роботі студентів як найважливішій складовій підготовки бібліотекарів та архівістів, здатних забезпечити не лише зберігання документів, але і їх використання в наукових дослідженнях. Недоліком організації навчального процесу в закладі він вважав відсутність викладання історіографії середніх віків та середньовічної літератури. У Школі вищих знань Ф.Я.Фортинський прослухав курси лекцій, присвячених огляду джерел з історії Франції.

1875 р. Ф.Г.Мищенко – доцент грецької словесності Київського університету – виїхав на два роки за кордон для дослідження грецьких рукописів у бібліотеках Німеччини, Франції, Італії.

Доцент історії та теорії мистецтва Новоросійського університету Н.П.Кондаков протягом 1875 р. вивчав художні колекції західноєвропейських музеїв із метою завершення власних наукових досліджень. Викладач відвідав Британський музей, Лувр, Австрійський музей мистецтв і художньої промисловості, мінцкабінет у Відні. Студіюючи історію християнського мистецтва, він опрацював грецькі рукописи з мініатюрами в Паризькій національній бібліотеці⁵³.

По здобутті 1877 р. ступеня магістра загальної історії літератури М.П.Дашкевич у 1878 р. був командирований Університетом Святого Володимира на два роки до Західної Європи. Опрацьовані вченим у Франції матеріали склали основу викладених ним в університеті курсів з історії західноєвропейських літератур середньовіччя та нового часу⁵⁴.

Ординарний професор по кафедрі російської історії Київського університету В.Б.Антонович 1880 р. під час закордонного відрядження слухав у Парижі лекції з позитивістської філософії професора Лафіта. Науковий світогляд ученого значною мірою формувався на ґрунті французької культури: творів просвітників XVIII ст. Вольтера, Ш.Монтеск'є, Ж.Кондорсе, історичної та філософської думки XIX ст. – праць О.Тьєррі, Ф.Гізо, О.Конта та ін.⁵⁵

Приват-доцент політичної економії і статистики Університету Святого Володимира М.М.Цитович вирушив у 1889 р. до Західної Європи для вивчення організації адміністративної статистики в Німеччині, Франції, Бельгії та ознайомлення з викладанням політичної економії, статистики й фінансового права, особливо – з методикою проведення практичних занять⁵⁶.

Навіть після введення університетського статуту 1884 р., що передбачав посилення адміністративного контролю з боку міністерства народної освіти, закордонні стажування «професорських стипендіатів» залишалися важливою формою підготовки науково-педагогічних кадрів. Постійно розширювався спектр завдань запланованої ученими на час відряджень роботи, що передбачали придбання навчальних посібників і лабораторного обладнання, участь у міжнародних конгресах, ознайомлення з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської науки, налагодження особистих зв'язків із зарубіжними колегами для обговорення актуальних наукових проблем та реалізації спільних дослідницьких проєктів, збирання матеріалів для власних досліджень.

Співробітництво з французькими вченими під час стажування у Франції (1890 р.) було важливою складовою науково-дослідної та педагогічної діяльності приват-доцента Новоросійського університету Я.Ю.Бардаха (1895–1917 рр.), який заклав підвалини для розвитку мікробіології у Новоросійському університеті. Про високу оцінку наукового доробку Я.Бардаха на Заході свідчить його характеристика Л.Пастером у рекомендації на посаду голови Одеської бактеріологічної станції: «Видатний учений, котрий проявив себе важливими науковими роботами останніх років»⁵⁷.

Переїхавши 1890 р. разом із родиною до Франції, приват-доцент геології та географії Новоросійського університету М.І.Андрусов працював у Сорбонні та Ботанічному саду («Jardin des plantes»), налагодив співробітництво із французькими вченими.

Завідувач ботанічного кабінету Новоросійського університету М.М.Зеленецький протягом 1894–1896 рр. удосконалював свої теоретичні знання з ботаніки, вивчав колекції засушених рослин у Німеччині й Франції. Здобувши науковий ступінь магістра та посаду приват-доцента, учений у 1900 р. працював у Музеї природничої історії (Париж).

Отримавши від фізико-математичного факультету закордонне відрядження на час літніх канікул 1899 р., приват-доцент Новоросійського університету Б.П.Вейнберг зосередився на вивченні організації та методики проведення практичних занять у лабораторіях Сорбонни, Міжнародному бюро мір і ваги (Севр), Фізичній лабораторії Колеж-де-Франс, фізичній лабораторії Нормальної школи в Парижі, Фізичній лабораторії курсів, що готували до здобуття свідоцтва у званні фізичних, хімічних і природничих наук (Париж), Фізичній лабораторії муніципальної школи прикладної фізики й хімії, Фізичному інституті університету в Льежі⁵⁸. Для ознайомлення із новітніми винаходами у сфері виробництва лабораторного обладнання вчений відвідав магазин і майстерню «Pellin», магазин «Chabaud», майстерню «Jobin» та «Collot», магазини «Ducretet», «Lejeune», «Gaiffe», контору «Société Laval» у Парижі. Зібрані вченим у Франції статистичні дані щодо функціонування допоміжних навчальних закладів, опис новітніх приладів було опубліковано в «Записках Імператорського Новоросійського університету».

Мета закордонної поїздки ординарного професора по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології тварин Новоросійського університету Я.М.Лебединського (1908 р.) полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій для вивчення досвіду функціонування допоміжних навчальних закладів Західної Європи, а також – у проведенні досліджень із медичної зоології. Науковцю вдалося відвідати зоологічний музей та інститути у Берліні, Геттінгені, Марбурзі,

зоологічний кабінет у Гессені, зоологічний музей і лабораторію Женевського університету. У Парижі Я.Лебединський оглянув зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію та підземну лабораторію доктора Віре⁵⁹.

Важливим результатом зумовленого ліберальними соціально-політичними реформами в Російській імперії 60-х рр. XIX ст. активного розвитку міжнародних наукових зв'язків став перехід вітчизняних учених від ролі учнів до статусу повноправних учасників європейського наукового співтовариства. Яскравим проявом цієї тенденції стала діяльність визначного зоолога-еволюціоніста О.О.Ковалевського, якому належала реалізована 1886 р. О.О.Коротневим ідея організації на середземноморському узбережжі Південної Франції Вілла-Франкської зоологічної станції, де французькими, німецькими, швейцарськими, румунськими та вітчизняними вченими виконувалися дослідження з медицини, зоології, ботаніки. Завдяки роботі її лабораторії з консервації морських тварин вищі середні та учбові заклади Російської імперії отримували цінне наочне приладдя. Лише за період з 1897 по 1898 р. колекції підготовлених на станції експонатів були надіслані до зоологічних кабінетів у Женеві, Лозанні, Києві, Варшаві, до Національного музею в Празі, зоологічної лабораторії у Нансі тощо⁶⁰. Під час закордонного відрядження 1881–1882 рр. О.О.Ковалевський як ординарний професор по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізики Новоросійського університету проводив у Марселі, спільно з французькими ученими, зоологічні дослідження, результати яких було опубліковано в періодичному виданні «Zoologischer Anzeiger» (1882 р.)⁶¹. Працюючи на Вілла-Франкській станції доктора Барруа, одеський учений підготував статтю для паризького наукового журналу «Annale d'Anatomie et de Physiologie». Як голова Одеської філоксерної комісії (1880–1895 рр.) О.Ковалевський вивчав у Південній Франції новітні заходи боротьби проти філоксери виноградної. О.Догель у некролозі О.О.Ковалевського зазначав, що він «був прихильником Заходу й західної культури, досить охоче їздив за кордон, особливо – до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників»⁶². Наукові досягнення вченого двічі були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН (1884 р., 1885 р.), а 1895 р. він був обраний членом Французького біологічного товариства. За словами Догеля, «не було такого вченого товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О.О.Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів»⁶³.

Прикладом багатогранного співробітництва з Францією другої половини XIX – початку XX ст. є діяльність всевітньо відомого фізика, вихованця Харківського університету М.Д.Пильчикова. По захисті магістерської дисертації він 1888 р. вирушив у дворічне закордонне відрядження, під час якого працював у Парижі в лабораторії фізичних досліджень при кафедрі експериментальної фізики Сорбонни, у Практичній школі вищих знань, фізичній лабораторії Колежде Франс, магнітній обсерваторії Парк-Сен-Мор, Інтернаціональному бюро мір та ваги у Севрі. У 1889 р. він узяв участь у роботі паризьких метрологічного, метеорологічного та електротехнічного конгресів. Наукові зв'язки, встановлені М.Пильчиковим під час перебування у Західній Європі, сприяли його подальшій дослідницькій роботі. Зокрема, вимірювальні прилади для своїх практичних занять учений замовляв переважно у французьких виробників: Інтернаціонального бюро мір і ваги (Севр), фірм «E.Lutz», «Richard Frères», «Rudolf Koenig», «V.Wiesnegg», інженерів-конструкторів Пеллена та Шарпантьє⁶⁴. На засіданні Французького товариства фізиків (1889 р.) М.Пильчиков зробив доповідь на тему «Рефрактометр із лінзою для визначення показника ступеня рефракції рідини», а 1893 р. – обраний членом його [товариства] Ученої ради. Винайдений науковцем лінзовий рефрактометр викликав значний інтерес представників французьких природничих наук і широко використовувався в їх дослідженнях.

М.Пильчиков не тільки співробітничав із численними французькими науковими установами (Сорбонною, Географічним товариством, Міжнародним товариством електриків тощо), але й залучав західноєвропейських фахівців до участі в науковому житті Харкова. Кореспонденція вченого свідчить про його співпрацю з п. Берже та п. Ледюком, які були обрані членами Харківського наукового товариства, а також п. Корню, що надавав допомогу в організації поляриметричних досліджень при Харківській обсерваторії⁶⁵. Зв'язки М.Д.Пильчикова із французькими колегами розвивалися і після його переходу до Новоросійського університету 1894 р. Праці Миколи Дмитровича здобули високу оцінку в Тулузькій АН, свідченням чого стало його обрання її членом-кореспондентом (1899 р.); п. Матіас виступав у Академії з доповіддю, присвяченою огляду творчості М.Пильчикова, а також офіційно зачитував праці вченого. Висловлюючи Миколі Дмитровичу вдячність за надані роботи в листі від грудня 1899 р. французький науковець, між іншим, зазначав: «Я зовсім збентежений тим, що запізнився подякувати вам за ваші прекрасні фотографії з видами Одеси, вони чудові, і якби це не було так далеко, то я хотів би познайомитися з цим красивим містом. Та в мене четверо дітей, і я не в змозі оплатити таку розкішну подорож»⁶⁶. М.Пильчиков успішно співпрацював із французьким Центральним метеорологічним бюро, Міжнародним бюро мір і ваги, Міжнародним бюро метеорологів, Центральним товариством хімічної продукції, Товариством заохочування національної індустрії.

Із Францією тісно пов'язана наукова кар'єра видатного біолога І.І.Мечникова, результати дослідницької роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Із 1867 по 1868 р. учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 рр. – завідувача кафедри зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету. У 1886 р. І.Мечников заснував в Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, де успішно працювали Я.Ю.Бардах та М.Ф.Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті в Парижі. Науково-дослідна, медико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків із боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, внаслідок чого І.Мечникову 1887 р. довелося виїхати до Франції для продовження своїх досліджень із мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, – зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, – внаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»⁶⁷. Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу І.Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-дослідній та педагогічній діяльності у Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування із французькими ученими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки Мечникову авторитет «Анналів» Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація в цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 р. співробітник Інституту Пастера в Брюсселі Ж.Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської медичної академії: «Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоб німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають та надрукували що-небудь із цього ж самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне дане питання»⁶⁸. І.Мечников був членом

Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордена Почесного легіону, хоча сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л.Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами. У листі від 1904 р. співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К.Вейгерт привітав Мечникова із здобуттям ним звання члена-кореспондента Паризької АН: «Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена...»⁶⁹.

Отже, протягом XIX – початку XX ст. розвиток науки та освіти в Україні відбувався в контексті тих історичних реалій, що визначалися відсутністю власної державності, перебуванням більшої частини українських земель у складі Російської імперії. Відкриття Харківського (1804 р.), Київського (1834 р.), Новоросійського (1865 р.) університетів було продиктоване передусім стратегічними цілями царизму: зміцнення своїх економічних та геополітичних позицій у регіоні, утвердження неподільності російської держави. Утім, покликані забезпечувати підґрунтя для розвитку ідеологічних засад самодержавства університети об'єктивно перетворювалися на центри науково-дослідної та освітньої роботи, що успішно інтегрувалися до загальноєвропейського культурного простору. Кількісне та якісне зростання наукових відкриттів в Європі, накопичення теоретичних знань спричинили необхідність обміну інформацією, введення єдиних вимірювальних стандартів у галузі технічних наук, запровадження міжнародної координації досліджень, проведення спільних науково-дослідних робіт, дискусій. Стало очевидним, що обмеження розвитку науки національними кордонами неминуче призводило до її регресу. Саме у другій половині XIX – на початку XX ст. міжнародне наукове співробітництво Харківського, Київського та Новоросійського університетів набуло динамічного розвитку, і одне з провідних місць у ньому посідала Франція. Чинником поступу вищих навчальних закладів України став синтез знань і методів, запозичених вітчизняними ученими у французьких науково-освітніх закладах: Колеж-де-Франс, Сорбонні, а також Школи хартій, Практичній школі вищих знань, Незалежній школі політичних наук, Школі права (у них пройшли підготовку представники суспільствознавчих наук), Пастерівському інституті (він зробив важливий внесок у справу професійного становлення вітчизняних медиків та біологів). Активізація розвитку університетської системи в Україні мала загальноєвропейське значення, адже відкриття М.Д.Пильчикова, І.І.Мечникова, творчі здобутки М.П.Драгоманова, Д.І.Каченовського, В.С.Іконникова, І.В.Лучицького та ін. збагатили світову науку, суттєво вплинули на хід її історичного розвитку.

¹ Варварцев Н.Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990; Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 рр. – К., 1994; Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851–1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1992; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997; Цимбал Ю.В. Інститут почесних членів і докторів Університету святого Володимира у 1834–1884 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Чуткий А.І. М.П.Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

² Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.1. – С.260.

³ Державний архів Російської Федерації. – Ф.109. – Оп.4. – Спр.22. – Арк.4.

⁴ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465 – Спр.46. – Арк.30 (зв.) – 31.

- ⁵ Там само. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.51. – Арк.28.
- ⁶ Там само. – Спр.56. – Арк.170 (зв.).
- ⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.58; Спр.59. – Арк.65 (зв.); Спр.63. – Арк.67 (зв.).
- ⁸ Там само. – Спр.74. – Арк.73 (зв.) – 74.
- ⁹ Там само. – Спр.54. – Арк.138 (зв.) – 139.
- ¹⁰ *Михневич И.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С.61.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.564. – Арк.11 (зв.) – 13, 35 (зв.) – 36; Спр.524. – Арк.9 (зв.) – 10; Спр.615. – Арк.44(зв.) – 45.
- ¹² Там само. – Спр.480. – Арк.29 (зв.) – 31; Спр.615. – Арк.25 (зв.) – 26.
- ¹³ Там само. – Спр.526. – Арк.14 (зв.) – 16; Спр.615. – Арк.47 (зв.) – 48.
- ¹⁴ Там само. – Спр.615. – Арк.21 (зв.) – 23.
- ¹⁵ Там само. – Ф.707. – Оп.3. – Спр.525. – Арк.15 (зв.); Оп.7. – Спр.36-б. – Арк.13 (зв.); Оп.5. – Спр.38. – Арк.233; Оп.3. – Спр.525. – Арк.15 (зв.); Оп.6. – Спр.22. – Арк.30; Оп.5. – Спр.38. – Арк.233 – 233 (зв.).
- ¹⁶ Там само. – Ф.707. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.26; Оп.9. – Спр.1. – Арк.21 (зв.); Оп.11. – Спр.2. – Арк.596 (зв.) – 597; Оп.3. – Спр.525. – Арк.28 (зв.).
- ¹⁷ Там само. – Ф.707. – Оп.19. – Спр.40. – Арк.493–499, 501 (зв.) – 503 (зв.), 520 (зв.) – 521; Оп.21 – Спр.66. – Арк.607–607 (зв.), 610–610 (зв.), 613–613 (зв.), 632 (зв.) – 633; Оп.20. – Спр.98. – Арк.23–23 (зв.).
- ¹⁸ Там само. – Ф.707. – Оп.18. – Спр.482. – Арк.6 – 6 (зв.).
- ¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – №11112–11118. – Арк.2.
- ²⁰ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.381. – Арк.22–22 (зв.).
- ²¹ Краткий отчёт по Университету святого Владимира за 1861–62 уч. год // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.48.
- ²² *Бузескул В.П.* Образы прошлого // Анналы. – 1922. – №2. – С.237.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф.2032. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1 (зв.).
- ²⁴ Краткий отчёт по Университету святого Владимира за 1870–1871 уч. год. – К., 1871. – С.10.
- ²⁵ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёной целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 г. // Университетские известия. – 1878. – №11. – С.11.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёной целью // Университетские известия. – 1879. – №6. – С.440–442.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.43. – Арк.5–5 (зв.).
- ²⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.29. – Спр.544. – Арк.1 (зв.).
- ³⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.308. – Спр.143. – Арк.4, 10–11; Там само. – Оп.327. – Спр.221. – Арк.47; Там само. – Оп.465. – Спр.4817. – Арк.3 (зв.) – 4 (зв.).
- ³¹ Речь и отчёт, читанные на годовичном акте в императорском университете святого Владимира 16 января 1899 года. – К., 1899. – С.25–26.
- ³² Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от университета святого Владимира в 1862 и 1863 году // Университетские известия. – 1864. – №10. – С.14.
- ³³ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я.Вальца с июня по октябрь 1864 года // Университетские известия. – 1864. – №11. – С.37.
- ³⁴ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.31. – Спр.28. – Арк.1.
- ³⁵ Отчёт о путешествии за границу кандидата университета святого Владимира В.Ермакова // Университетские известия. – 1873. – №7. – С.1.
- ³⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета святого Владимира (1834–1884 гг.). – К., 1884. – С.3.
- ³⁷ *Алексеев П.* Заметки из заграничного путешествия в 1871–1872 годах // Университетские известия. – 1872. – №11. – С.12.
- ³⁸ *Алексеев П.* Заметки о Парижской выставке 1878 года // Университетские известия. – 1878. – №12. – С.120.
- ³⁹ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті рр. XX ст.): Документи і матеріали. – К., 1999. – С.65.
- ⁴⁰ Биографический словарь... – С.51.

- ⁴¹ *Зелінський Н.Д.* Воспоминания о П.Г.Меликове (Меликишвили) // Новоросійський університет у спогадах сучасників: Зб. спогадів. – Одеса, 1999. – С.163.
- ⁴² ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.29. – Спр.544. – Арк.1.
- ⁴³ Отчёт ординарного профессора Ф.Струве о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня по 1 октября 1868 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1869. – Т.3. – Вып.2–6. – С.495.
- ⁴⁴ Отчёт по императорскому университету святого Владимира за 1872 год // Университетские известия. – 1873. – №7. – С.14.
- ⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4797. – Арк.67 (зв.) – 68 (зв.).
- ⁴⁶ Отчёт о занятиях за границей магистра И.Лучицкого (с июля по ноябрь 1872 года) // Университетские известия. – 1874. – №5. – С.293–322.
- ⁴⁷ Письма И.В.Лучицкого. Публикация Л.В.Таран // Французский ежегодник. – 1987. – Москва, 1989. – С.193.
- ⁴⁸ *Лучицкий И.В.* Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продаже национальных имуществ (Отчёт о командировке за границу) // Университетские известия. – 1895. – №1. – С.12.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.66. – №352. – Арк.5.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.66. – №351. – Арк.1.
- ⁵¹ Письма И.В.Лучицкого. Публикация Л.В.Таран... – С.195.
- ⁵² Журнал министерства народного просвещения. – 1876. – №2. – С.1.
- ⁵³ Отчёт доцента Н.Кондакова о его занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1876. – Т.18. – С.181.
- ⁵⁴ *Чуткий А.І.* М.П.Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С.230–238.
- ⁵⁵ *Ульяновський В.І., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С.83.
- ⁵⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.327. – Спр.80. – Арк.12.
- ⁵⁷ *Тулчинська В.П.* Преподавание Я.Ю.Бардахом общей микробиологии (бактериологии) и его научная деятельность в Новороссийском университете // Микробиология. – 1959. – Вып.1. – С.141.
- ⁵⁸ *Вейнберг Б.П.* Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1900. – Т.80. – С.24–26.
- ⁵⁹ *Лебединский Я.Н.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Записки императорского Новороссийского университета. – 1909. – Вып.І. – С.151.
- ⁶⁰ Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897–1898 гг. М.Давыдова и Н.Кольцова, сообщ. проф. А.А.Коротневым // Университетские известия. – 1899. – №6. – С.15.
- ⁶¹ *Ковалевский А.О.* Отчёт о заграничной командировке в 1881–1882 гг. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1883. – Т.35. – С.463.
- ⁶² *Догель А.* Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог) // Исторический вестник. – 1902. – №10. – С.47.
- ⁶³ Там же. – С.43.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.78, 277, 281, 94, 68, 925, 1131.
- ⁶⁵ Там само. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.62, 72, 89; Спр.475. – Арк.1 – 1 (зв.); Спр.765. – Арк.1–2; Спр.728. – Арк.1–2.
- ⁶⁶ Там само. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.819. – Арк.1 (зв.).
- ⁶⁷ *Мечников И.И.* Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. – Москва, 1946. – С.86.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.2129. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.8.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.2129. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.5.

On the basis of archival sources, epistolary and memoirs works, published documents, the author of the article considers links between Kharkiv, Kyiv and Novorosia universities and science centers of France at the XIXth – beginning of the XXth c.